

พระประวัติและพระกรณียกิจ

ของ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

(PRINCE DAMRONG : HIS LIFE AND WORK)

โดย

วิมลวรรณ ทองปรีชา อ.บ. พ.ม.

เป็นส่วนประกอบการศึกษาตามระเบียบปริญญามหาบัณฑิต

ของบัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

แผนกวิชาประวัติศาสตร์

พ.ศ. ๒๕๐๗

บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย อนุมัติให้บัณฑิตวิทยาลัย
เป็นส่วนประกอบการศึกษาตามระเบียบปริญญามหาบัณฑิต

.....
คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจวิทยานิพนธ์

..... *แสงไสม เกษมศรี* ..... ประธานกรรมการ

..... *ศ.ดร.สมศักดิ์* ..... กรรมการ

..... *สมชาย* ..... กรรมการ

..... กรรมการ

..... *ศูนย์วิทยุโทรพัทยา* ..... กรรมการ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

อาจารย์ผู้ควบคุมงานวิจัย ศาสตราจารย์ ม.ร.ว. แสงไสม เกษมศรี

วันที่.....เดือน.....ปี..... พ.ศ.: 2508.....

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

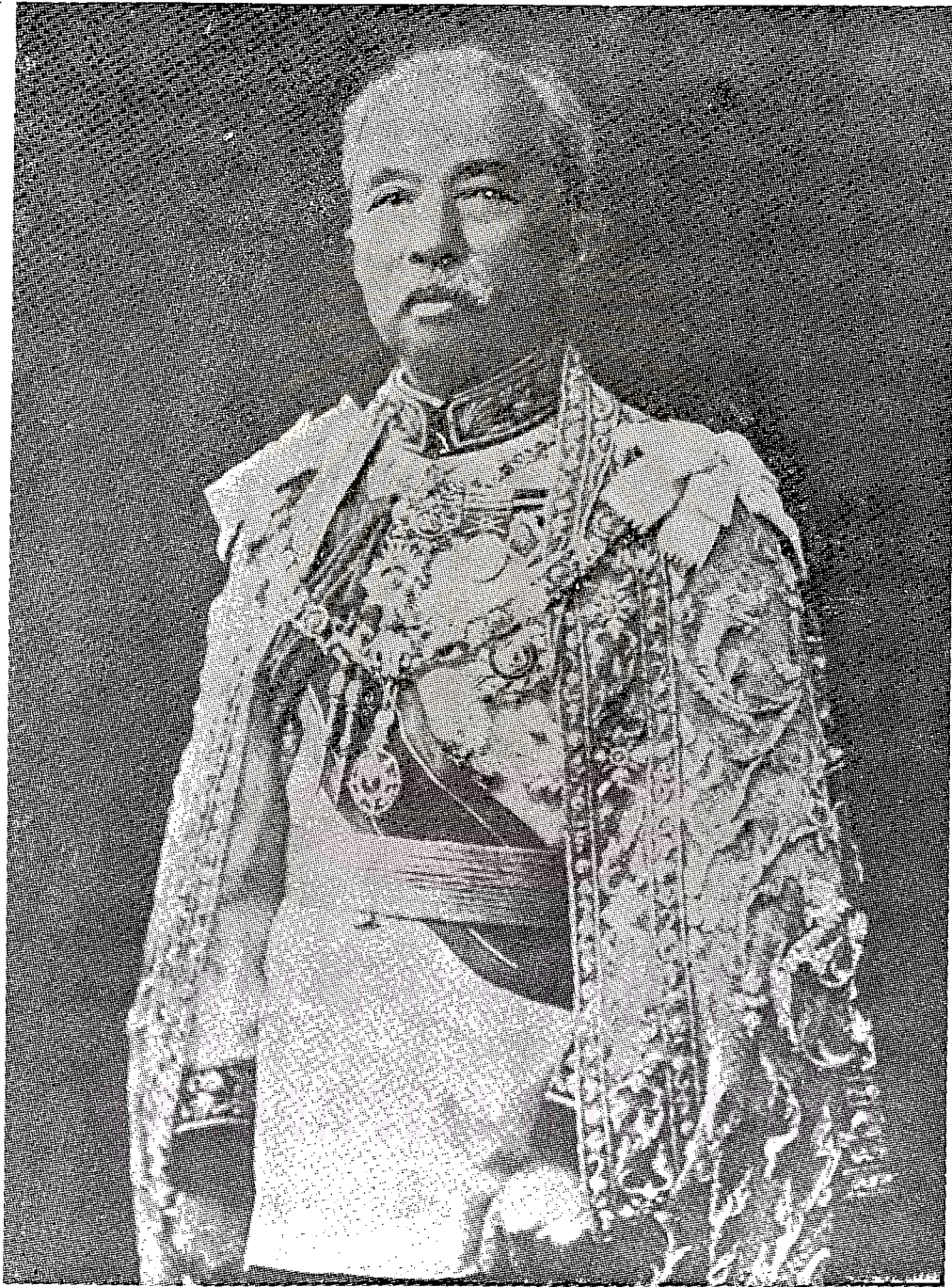
อิสริยยศลาภดินทร
สยามพิชิตินทรวโรปการ
มโหฬารรัฐประศาสน์
บิรมหาราชวรานุศิษฏ์
ไพศาลราชกฤตยการี
โบราณคดีประวัติศาสตร์โกศล
คัมภีร์นิพนธ์นิรุกติปฏิภาณ
ราชบัณฑิตยวิธานนิตีธรรม
สมรรถ
ศึกษาวิวัฒน์ปิยวาที
ขันติสัตยตรีสุจริตธาดา
วิมลรัตนปัญญาอาชวาศรัย
พุทธาทีไทรสรณาทร
พิเศษคุณาภรณ์ธรรมิกนารถ
บพิตร ฯ

ทรงยิ่งใหญ่ด้วยพระอิสริยยศลาภ ทรงพระ
อุปการะพระเจ้าแผ่นดินสยามรัฐ
ทรงเจนจัดรัฐประศาสน์อย่างมโหฬาร
สมเด็จพระบิรมหาราชเจ้าทรงอุปบรมสั่ง-
สอน
ทรงกระทำราชกิจมากมายไพศาล ทรง
รอบรู้ในโบราณคดีและประวัติศาสตร์
ทรงนิพนธ์ตำราวิทยาการแตกฉานในภาษา
แลปฏิภาณวาจาได้คอบ
ทรงเป็นนายกจัดการราชบัณฑิตยสภา
สามารถในนิตีธรรม
ทรงจัดการศึกษาให้เจริญยิ่ง มีพระวาจา
เป็นตรึง
ทรงดำรงไว้ซึ่งขันติสัจจะแลสุจริตทั้ง ๓
ประการ
พระปรีชาญาณบริสุทธิ์ศุขจรัตนะ ทั้งพระ
อัธยาศัยก็ซื่อตรง
ทรงมั่นคงในพระไตรสรณะ มีพระพุทธเจ้า
เป็นต้น
ทรงเป็นบพิตร ธรรมิกนารถ ประดับด้วย
พระคุณาภรณ์พิเศษทั้งหลายนี้ ฯ

เจ้าคุณพระเทพโมลี

วัดเทพศิรินทราวาส แปล

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราจรรยาภาพ

RESUME

ON

"PRINCE DAMRONG : HIS LIFE AND WORK"

Prince Damrong Rajanuphab Educator, Scholar and Statesman.

A study of the life and work of His Royal Highness Prince Damrong Rajanuphab, emphasizing his efforts in many diverse fields to improve the standard and quality of life in Thailand.

This thesis is divided into 11 chapters:

- I Early life and work (1862 - 1890)
- II Prince Damrong as an educator.
- III Organizer of the Ministry of the Interior(part I)
- IV Organizer of the Ministry of the Interior(part II)
- V Improvement of Public Health.
- VI Organization of the National Library and Museum.
- VII Work in the Privy Seal Department.
- VIII Private Life
- IX Publications
- X Prince Damrong as a historian
- XI Conclusion : his characteristics contributions, personality and reputation.

Abstract

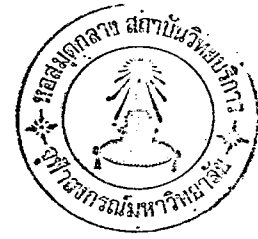
On

"Prince Damrong : His Life and Work"

Prince Damrong Rajanubhab is known as a famous statesman, educator, historian, scholar and writer of Thailand. In 1962 the Prince has been honoured by UNESCO as one of the world's great men. In spite of his glorious life, there seems to be a few studies of his life and work as a whole.

The purpose of this thesis is to present in detail, the waxing and waning of the role of this great man. The period starts from 1862, the year of his birth, and ends in 1943 when he died. During the span of 81 years, Prince Damrong strenuously worked for Thailand for nearly 57 years. Undoubtedly, this study covers various roles of the Prince, ranging from his role in education, administration, arts, history to archeology. It is therefore difficult to treat all these roles equally. For example, his role as an administrator, the writer does not cover in detail because several studies have already been made.

บทคัดย่อ

วิทยานิพนธ์เรื่อง "พระประวัติและพระกรณียกิจของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ" เป็นการเสนอพระประวัติและงานของพระองค์ท่านตามหลักของการวิจัย การเสนอเรื่องเริ่มตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๐๕ ซึ่งเป็นปีที่พระองค์ท่านทรงสมภพ จนถึง พ.ศ. ๒๔๘๖ อันเป็นที่สิ้นพระชนม์ นับว่าเป็นระยะเวลาที่ยาวนาน ประกอบกับพระองค์ท่านได้ทรงบำเพ็ญพระกรณียกิจไว้นานับการ วิทยานิพนธ์เรื่องนี้จึงมีขอบเขตแห่งการศึกษาและการเสนอเรื่องอย่างกว้างขวาง และเพื่อที่จะแสดงให้เห็นถึงพระอัจฉริยภาพของพระองค์ในฐานะที่ทรงเป็นบุคคลสำคัญผู้หนึ่งของโลก ผู้เขียนจึงต้องกล่าวถึงพระประวัติและพระกรณียกิจของพระองค์ท่านอย่างละเอียดที่สุดเท่าที่จะทำได้ ทั้งพระกรณียกิจทางการทหาร การศึกษา การปกครอง การอักษรศาสตร์ ประวัติศาสตร์ และโบราณคดี ซึ่งล้วนเป็นพระกรณียกิจที่เด่นของพระองค์ท่าน ทั้งยังนำมาซึ่งความเจริญและคุณประโยชน์ให้แก่ประเทศชาติทั้งสิ้น ส่วนพระกรณียกิจทางด้านงานมหาดไทย ซึ่งแม้จะเป็นงานใหญ่ที่พระองค์ท่านได้ทรงปฏิบัติไว้มาก ได้มีผู้รู้ท่านอื่นเขียนไว้แล้วอย่างละเอียด ผู้เขียนวิทยานิพนธ์เรื่องนี้จึงขอกล่าวถึงงานของพระองค์ท่าน ฝ่ายมหาดไทยนี้แต่โดยสรุปเท่านั้น.

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

คำนำ

ในการค้นคว้าเพื่องานวิจัยเรื่องนี้ ผู้เขียนได้ประสบอุปสรรคและปัญหาสำคัญหลายประการในการหาเอกสารมาประกอบการเขียน แต่โดยได้รับความร่วมมือและความช่วยเหลือจากสถาบันและบุคคลต่าง ๆ หลายท่านอย่างดียิ่ง วิทยานิพนธ์เรื่องนี้จึงสำเร็จลงได้

ผู้เขียนขอขอบคุณกรมศิลปากร ที่ได้ให้ความร่วมมือและอำนวยความสะดวกทุกประการในการค้นคว้าและคัดลอกเอกสารต่าง ๆ จากกองจดหมายเหตุและหอพระสมุดแห่งชาติ

ผู้เขียนรู้สึกซาบซึ้งในพระกรุณาของ ม.จ. หึงพูนพิเชฏย์ ดิศกุล พระธิดาในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพเป็นอย่างยิ่ง ที่ได้ประทานความช่วยเหลือในเรื่องต่าง ๆ เช่น ทรงอนุญาตให้ใช้เอกสารทุกเรื่องในหอสมุดคำรงราชานุภาพและได้ประทานคำแนะนำแก่ผู้เขียนหลายประการ

บุคคลที่ผู้เขียนต้องขอขอบคุณเป็นพิเศษ คือ ศาสตราจารย์ ม.ร.ว. แสงโสม เกษมศรี ผู้ควบคุมการวิจัย ที่ได้ให้ความกรุณาแก่ผู้เขียนมากกว่าผู้ใด: ทั้งในด้านการแนะนำ ตักเตือน ตลอดจนแก้ไขข้อบกพร่องและผิดพลาดต่าง ๆ อย่างดียิ่งตลอดมา

นอกจากนี้ ผู้เขียนขอขอบคุณอาจารย์จรรุวรรณ ชาลีโต ผู้ให้คำแนะนำชี้แจงเกี่ยวกับวิธีทำงานวิจัย และผู้อื่น ๆ ที่มีใจกล่าวนาม ณ ที่นี้ ซึ่งได้มีส่วนช่วยให้วิทยานิพนธ์เรื่องนี้สำเร็จบริบูรณ์เป็นเล่มออกมา ส่วนขอบกพร่องและผิดพลาดใด ๆ ก็ตาม ผู้เขียนขอนอมนับไว้แต่ผู้เดียว.

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อ	ค
คำนำ	ง
บทนำ	๑
บทที่	
๑ พระประวัติและพระกรณียกิจเบื้องต้น สิ่งที่ทรงได้รับถ่ายทอดจากสมเด็จพระบรมชนกนาถ และพระมารดา	๔ ๘
พระจริยาวัตรเมื่อทรงพระเยาว์	๑๒
การศึกษา	๑๙
การบริหารราชการทหาร	๓๔
๒ พระกรณียกิจทางการศึกษา	๔๑
สภาพของการศึกษาก่อนตั้งกรมศึกษาธิการ	๔๒
การตั้งโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ	๔๙
การตั้งโรงเรียนหลวงสำหรับทวยราษฎร์	๕๗
ทรงดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมศึกษาธิการ	๖๓
ขณะที่ทรงเป็นอธิบดีกรมธรรมการ	๖๙
พระกรณียกิจทางการศึกษาในสมัยหลัง	๗๔
โรงเรียนข้าราชการพลเรือน	๘๐

๓	พระกรณียกิจทางการปกครอง	๘๘
	การปรับปรุงการปกครองแผ่นดินในรัชกาลที่ ๕	๙๐
	พระกรณียกิจสมัยแรกสถาปนากระทรวงมหาดไทย	๙๘
	การจัดระเบียบราชการในส่วนกลาง	๑๐๔
	การจัดการปกครองในส่วนภูมิภาค	๑๑๓
	การปกครองแบบเทศาภิบาล	๑๑๔
	การประชุมเทศาภิบาลประจำปี	๑๒๓
	การจัดการปกครองส่วนภูมิภาคหน่วยที่รองลงมา	๑๒๕
	ผลสำเร็จของการจัดการปกครองในส่วนภูมิภาค	๑๓๒
	การเสด็จตรวจราชการในหัวเมือง	๑๓๓
	สรุปผลสำเร็จของสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ	
	ในงานทางด้าน การปกครอง -	๑๔๑
๔	กรมสรรพากรนอก กรมโลหกิจ และ	
	กรมป่าไม้ในกระทรวงมหาดไทย	๑๔๒
	วิธีการเก็บผลประโยชน์ของแผ่นดิน	
	ก่อนการจัดตั้งกรมสรรพากรนอก	๑๔๓
	สาเหตุของการจัดตั้งกรมสรรพากรนอก	๑๔๘
	งานของกรมสรรพากรนอกระหว่างที่สังกัด	
	อยู่ในกระทรวงมหาดไทย	๑๕๒
	กรมโลหกิจ	๑๕๕
	กิจการของกรมโลหกิจในสังกัดกระทรวงมหาดไทย	๑๖๐
	กรมป่าไม้	๑๗๔

	พระกรณียกิจของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทววงศ์วโรปการ ราชานุภาพที่เกี่ยวข้องกับกรมป่าไม้	๑๗๖
๕	พระกรณียกิจทางการแพทย์และการสาธารณสุข	๑๘๑
	การตั้งโรงพยาบาลศิริราช	๑๘๑
	หน้าที่ของกรมพยาบาล	๑๘๖
	การตั้งโรงพยาบาลอื่น ๆ	๑๘๘
	การตั้งโรงเรียนแพทย์	๑๘๑
	พระกรณียกิจทางการแพทย์และสาธารณสุข ในหน้าที่ของกระทรวงมหาดไทย	๑๘๕
	การป้องกันและควบคุมโรคติดต่อ	๑๘๗
	ยาไอศถสภ	๒๐๖
	แพทย์ประจำเมือง	๒๐๘
	แพทย์ประจำตำบล	๒๐๘
	ไอศถสภในหัวเมือง	๒๑๐
	การทำทะเบียนคนเกิด คนตาย และทะเบียนสมรส	๒๑๒
	การประชุมแพทย์ทั่วราชอาณาจักร	๒๑๓
	ปาสเจอร์สภ	๒๑๕
	การสุขภิบาลในหัวเมือง	๒๑๖
๖	การจัดหอพระสมุดและพิพิธภัณฑ์สถานสำหรับพระนคร	๒๒๔
	ประวัติหอพระสมุดฯ	๒๒๕
	การหาหนังสือเข้าหอพระสมุดฯ	๒๒๘
	การหาตู้สำหรับใส่หนังสือ	๒๓๕

การจักษุมวทมูลและทำบัญชีหนังสือ	๒๓๗
การบริหารงานในหอพระสมุท	๒๔๐
การชำระและแปลหนังสือ	๒๔๑
การพิมพ์หนังสือ	๒๔๒
แผนกจดหมายเหตุ	๒๔๕
หอรูป	๒๔๗
การคนควาเรื่องเมืองไทย	๒๔๘
สมาคมวรรณคดี	๒๕๐
หอสมุดคำรกราชานุกาพ	
ประวัติพิพิธภัณฑ	๒๕๕
พิพิธภัณฑในสมัยสมเด็จกรม	
พระยาคำรกราชานุกาพ	๒๕๖
การสงวนของโบราณ	๒๖๔
๗ ทรงเป็นเสนาบดีกระทรวงมูรชาทร และ	
ราชการพิเศษ	๒๖๗
ตอนทรงว่ากรกระทรวงมูรชาทร	๒๖๗
ราชการพิเศษ	๒๗๑
ทรงเป็นผู้กำหนดรายการเสด็จประพาสของ	
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว	๒๗๔
การตามเสด็จประพาสตน	๒๗๖
การเสด็จต่างประเทศ	๒๘๐
ทรงเป็นที่ปรึกษาผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน	
ในรัชกาลที่ ๕	๒๘๒

ทรงเป็นกรรมการองคมนตรีตรวจจัด
งบประมาณแผ่นดิน

๒๙๔

๘

พระชนมชีพส่วนพระองค์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

๒๙๖

เสด็จไปประทับ ณ เกาะปำนัง

๒๙๗

เสด็จกลับกรุงเทพฯ

๓๐๕

สิ้นพระชนม์

๓๐๘

พระประวัติส่วนครอบครัว

๓๐๙

พระจริยาวัตรของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ

กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

๓๑๓

ความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์แห่ง

บรมราชจักรีวงศ์กับสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ

๓๒๑

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ

ในทัศนะของชาวต่างประเทศ

๓๓๓

๙

พระนิพนธ์ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ

๓๔๐

สิ่งที่เป็นแรงกดดันพระทัยให้ทรงนิพนธ์หนังสือ

๓๔๑

ระยะเวลาแห่งการนิพนธ์

๓๔๒

พระนิพนธ์ประเภทต่าง ๆ

๓๔๙

ความมุ่งหมายแห่งการนิพนธ์หนังสือ

๓๕๑

หลักฐานที่ทรงใช้ประกอบการนิพนธ์

๓๕๘

คุณค่าของพระนิพนธ์ในสมเด็จพระยา

ดำรงราชานุภาพ

๓๖๓

บทที่

หน้า

- ๑๐ ✓ สมเด็จพระยาค้ำรงราชานุภาพในฐานะ
นักประวัติศาสตร์ ๓๗๑
- ✓ การศึกษาประวัติศาสตร์ของสมเด็จพระยา
ค้ำรงราชานุภาพ ๓๗๑
- คุณสมบัติของสมเด็จพระยาค้ำรงราชานุภาพ
ในฐานะทรงเป็นนักประวัติศาสตร์ ๓๗๖
- ความมุ่งหมายในการนิพนธ์หนังสือประวัติศาสตร์
✓ การใช้หลักฐานชนิดต่าง ๆ ๓๗๙
- ✓ พระนิพนธ์ประวัติศาสตร์ ๓๘๓
- ✓ คุณค่าของพระนิพนธ์ประวัติศาสตร์ ๔๐๐

บทสรุป

ความสำคัญของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระยาค้ำรงราชานุภาพ ๔๑๖

ภาคผนวก

ผนวก ก. ๔๓๗

ผนวก ข. ๔๔๘

บรรณานุกรม

๔๕๘

บทนำ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเป็นนักปราชญ์ผู้เชี่ยวชาญในงานด้านต่าง ๆ ทั้งในด้านอักษรศาสตร์ การปกครอง การศึกษา การทหาร ประวัติศาสตร์และโบราณคดี อันเป็นอัจฉริยภาพที่หาได้ยากยิ่งในบุคคลทั่วไป คุณสมบัติดังที่กล่าวมานี้แลเห็นได้ประจักษ์ชัดจากผลแห่งพระกรณียกิจที่ไต่ทรงบำเพ็ญไว้เพื่อบ้านเมืองมาตลอดพระชนม์ชีพของพระองค์ โดยเฉพาะในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นเวลาที่ทรงรับราชการอยู่นานที่สุด พระองค์ทรงเป็นเสมือนพระหัตถ์ขวาของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๕ ในการดำเนินงานเพื่อการปรับปรุงประเทศทั้งในด้าน การทหาร การศึกษา การปกครอง การแพทย์ และการสาธารณสุข ตลอดจนการ ศิลปะ โบราณคดี และวรรณคดี จนประสบผลสำเร็จอย่างงดงาม พระกรณียกิจที่กล่าวมานี้เป็นส่วนหนึ่งซึ่งยังผลให้รัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นสมัยที่รุ่งโรจน์และนำศึกษาที่สูงสุดสมัยหนึ่งแห่งประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์

ครั้นต่อมาในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพก็ได้ทรงดำรงตำแหน่งสำคัญอันเป็นหลักแห่งราชการบ้านเมืองอีกหลายตำแหน่ง เช่นทรงเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยต่อมาอีก ๕ ปี ทรงเป็นสภานายกหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร เสนาบดีกระทรวงมุรธาธร นายกราชบัณฑิตยสภา และอภิรัฐมนตรี เป็นต้น

อนึ่ง ตลอดพระชนม์ชีพของพระองค์ยังได้ทรงทำงานทางด้านประวัติศาสตร์ โบราณคดี และอักษรศาสตร์ไว้เป็นอันมาก มีการค้นคว้า การสอบสวน การตรวจค้น และการนิพนธ์หนังสือเป็นอาทิ นับว่าไต่ทรงบำเพ็ญพระกรณียกิจไว้มากมายหลายประการ ทั้งยังทรงได้รับความสำเร็จในพระกรณียกิจทุกอย่างอย่างดียิ่ง

ควยพระปรีชาสามารถในงานด้านต่าง ๆ ที่ทรงบำเพ็ญไว้ให้เป็นคุณประโยชน์แก่ประเทศและแก่โลกเป็นอเนกประการ ประกอบกับทรงมีพระคุณธรรม

อันสูงส่งและทรงมีพระจริยาวัตรส่วนพระองค์ที่ค้างมาโดยตลอด สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพจึงทรงได้รับยกย่องจากองค์การศึกษา วิทยาศาสตร์และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ (UNESCO) ว่าทรงเป็นบุคคลสำคัญคนหนึ่งของโลก และได้จัดให้จัดงานเพื่อเฉลิมพระเกียรติฉลองครบรอบร้อยปีแห่งวันประสูติขึ้นเมื่อเดือนมิถุนายน พ.ศ. ๒๕๐๕

ความมุ่งหมายที่สำคัญของการเขียนวิทยานิพนธ์เรื่องนี้ คือ เพื่อเสนอพระประวัติ พระกรณียกิจ บทบาท และพระปรีชาสามารถของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพทุกด้านอย่างสมบูรณ์ที่สุดเท่าที่จะทำได้ โดยเฉพาะพระกรณียกิจที่สำคัญอันเป็นการวางรากฐาน สร้างสรร และนำความเจริญมาสู่ประเทศบ้านเมือง เช่น ในด้านการศึกษา การปกครอง อักษรศาสตร์ ประวัติศาสตร์ และโบราณคดี สำหรับพระกรณียกิจทางการปกครองของพระองค์ท่านนั้น ได้มีผู้ทำการค้นคว้าและเขียนขึ้นไว้อย่างคึกคักแล้ว ดังนั้นในวิทยานิพนธ์เรื่องนี้ ผู้เขียนจึงกล่าวถึงงานทางด้านการศึกษา การปกครองแต่โดยสรุปเท่านั้น และจะกล่าวเน้นหนักไปในงานด้านอื่นของพระองค์ท่านซึ่งยังไม่มีผู้ใดทำการวิจัยอย่างละเอียดมาก่อน เช่นงานทางการศึกษา ประวัติศาสตร์ และอักษรศาสตร์ เป็นต้น ทั้งนี้เพื่อเป็นการรวบรวมหลักฐานทางวิชาการที่สำคัญ ๆ อันอาจเป็นประโยชน์ต่อการค้นคว้าของผู้อื่นต่อไป และเพื่อเป็นการเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพผู้ทรงได้รับการยกย่องแล้วว่าเป็นบุคคลสำคัญยิ่งผู้หนึ่งทั้งของชาวไทยและชาวโลกด้วย

ในการค้นคว้าเพื่องานวิจัยเรื่องนี้ ผู้เขียนได้พยายามหาเอกสารจากแหล่งต่าง ๆ ที่เชื่อถือได้ แหล่งที่สำคัญที่สุดคือหอสมุดคำรุงราชานุภาพ ซึ่งเป็นที่เก็บเอกสารและหนังสือส่วนพระองค์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ ณ ที่นี้ผู้เขียนได้เอกสารต้นฉบับที่สำคัญหลายเรื่องอันไม่อาจจะหาได้จากที่อื่น อีกแหล่งหนึ่งซึ่งอำนวยความสะดวกการค้นคว้าเรื่องนี้มากคือ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ซึ่งมีเอกสารต้นฉบับที่เป็นเรื่องเกี่ยวข้องกับงานในหน้าที่ราชการ

ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพอยู่เป็นจำนวนมาก นอกจากนั้นแล้วผู้เขียนได้ใช้หลักฐานจากหนังสือต่าง ๆ ทั้งภาษาไทยและภาษาต่างประเทศ ซึ่งมีอยู่ในหอสมุดกลาง จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย หอสมุดแห่งชาติ และ หอสมุดของสยามสมาคม เป็นต้น อนึ่ง ผู้เขียนได้ทูลถามและถามเรื่องต่าง ๆ จากผู้ซึ่งเคยใกล้ชิดกับพระองค์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เพื่อประกอบการเขียนควยเช่น หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ศิริกุล ซึ่งทรงเป็นพระธิดา และเลขานุการินีในพระองค์ และศาสตราจารย์ ม.ร.ว. สุนนชาติ สวัสดิ์กุล ซึ่งเป็น ผู้ที่เคยเฝ้าทูลถามปัญหาต่าง ๆ จากสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และได้รับประทานพระกรุณาอธิบายชี้แจงเรื่องราวต่าง ๆ มาเป็นเวลานาน จนท่านได้เขียนเป็นบันทึกไว้แล้วก็หลายเรื่อง และยังมีได้เขียนลงท่านก็ได้ ทรงกรุณาเล่าหรืออธิบายให้เขียนวิทยานิพนธ์นี้ได้รับความรู้จากท่านก็อีกมากเรื่อง ๆ หนึ่ง.

ศูนย์วิจัยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย